

УДК 342.9:349.44

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.1.29>

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПОВНОВАЖЕНЬ ОРГАНІВ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ ЗЕМЕЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

Міщук І.В.,

*кандидат юридичних наук, професор,**завідувачка кафедри конституційного права**та галузевих дисциплін,**Національний університет водного господарства**та природокористування*

ORCID: 0000-0002-1491-161X

Міщук І.В. Конституційно-правові засади реалізації повноважень органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин в Україні.

У статті здійснено комплексне дослідження конституційно-правових засад реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування в Україні. Автор акцентує, що вихідним орієнтиром правового регулювання є положення Конституції України (статті 13, 19, 142, 143), які закріплюють право власності українського народу на землю, гарантують громадам можливість володіння, користування й розпорядження земельними ресурсами та визначають межі їхньої компетенції. Особлива увага приділена Рішенню Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення частини першої статті 143 Конституції України, норм Земельного кодексу та Кодексу адміністративного судочинства, де підкреслено, що органи місцевого самоврядування у земельній сфері діють як суб'єкти владних повноважень.

Автор наголошує, що правовий статус органів місцевого самоврядування у сфері управління землями ґрунтується на Конституції, Земельному кодексі, Законі «Про місцеве самоврядування в Україні», Законі «Про охорону земель» та спеціальному законодавстві. Виокремлено значення Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин» («Земельної Конституції»), який започаткував децентралізовану модель управління, надав громадам розширені повноваження щодо земель за межами населених пунктів, закріпив дворівневу систему контролю та цифрові механізми землеустрою.

У роботі також акцентовано на проблемах: неузгодженості законодавства, відсутності виконавчих органів обласних і районних рад, бюджетних обмеженнях та загрозах воєнного стану. У цьому контексті аналізується законопроект №4298, що передбачає трансформацію місцевих державних адміністрацій у органи префектурного типу з контрольними функціями за європейськими зразками.

Зроблено висновок, що земельні повноваження органів місцевого самоврядування є матеріальною основою розвитку громад і механізмом реалізації принципу народовладдя. Автор підкреслює, що їх розвиток є визначальним для завершення децентралізаційної реформи, зміцнення автономії громад, усунення правової невизначеності та утвердження України як демократичної, правової держави в європейському правовому просторі.

Ключові слова: Територіальна громада, місцеве самоврядування, комунальна власність, воєнний стан, військові адміністрації, управління земельними ресурсами, європейська інтеграція, демократія, децентралізація.

Mishchuk I.V. Constitutional and legal principles of the exercise of powers of local self-government bodies in the field of land relations in Ukraine.

The article presents a comprehensive study of the constitutional and legal principles of the implementation of land powers by local self-government bodies in Ukraine. The author emphasizes that the initial reference point for legal regulation is the provisions of the Constitution of Ukraine (Articles 13, 19, 142, 143), which establish the right of ownership of the Ukrainian people to land, guarantee communities the opportunity to own, use and dispose of land resources and determine the boundaries of their competence. Particular attention is paid to the Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Administrative Court of Ukraine regarding the official interpretation of part one of Article 143 of the Constitution of Ukraine, the norms of the Land

Code and the Code of Administrative Procedure, which emphasizes that local self-government bodies in the land sphere act as subjects of power.

The author emphasizes that the legal status of local self-government bodies in the field of land management is based on the Constitution, the Land Code, the Law "On Local Self-Government in Ukraine", the Law "On Land Protection" and special legislation. The significance of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Improving the Management System and Deregulation in the Field of Land Relations" ("Land Constitution") is highlighted, which initiated a decentralized management model, granted communities expanded powers regarding lands outside settlements, and established a two-tier control system and digital land management mechanisms.

The paper also focuses on the problems of: inconsistency of legislation, lack of executive bodies of regional and district councils, budget restrictions and threats of martial law. In this context, draft law No. 4298 is analyzed, which provides for the transformation of local state administrations into prefectural-type bodies with control functions according to European models.

It is concluded that the land powers of local government bodies are the material basis of community development and a mechanism for implementing the principle of democracy. The author emphasizes that their development is crucial for completing the decentralization reform, strengthening the autonomy of communities, eliminating legal uncertainty and establishing Ukraine as a democratic, legal state in the European legal space.

Key words: Territorial community, local self-government, communal property, martial law, military administrations, land management, European integration, democracy, decentralization.

Постановка проблеми. Земельні відносини є однією з найскладніших і водночас найважливіших сфер суспільного життя, адже земля виступає базовим ресурсом економічного розвитку, матеріальною основою місцевого самоврядування та засобом задоволення публічних потреб громад. Конституція України закріплює право власності народу на землю та гарантує громадам можливість реалізовувати повноваження щодо володіння, користування й розпорядження нею. Водночас практика свідчить про численні проблеми правового, організаційного та інституційного характеру.

Децентралізація розширила компетенцію органів місцевого самоврядування, зокрема щодо управління землями за межами населених пунктів. Проте залишаються невирішеними питання розмежування повноважень із державними органами, усунення колізій у законодавстві, забезпечення прозорості та підзвітності рішень. Ускладнює ситуацію недостатність конституційно-правових гарантій ефективного використання та охорони земель, що створює передумови для зловживань і корупційних ризиків.

У цьому контексті актуалізується потреба в науковому аналізі конституційно-правових засад реалізації земельних повноважень органами місцевого самоврядування з метою виявлення проблем та вироблення пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання.

Метою дослідження є з'ясування змісту та особливостей конституційно-правових засад реалізації повноважень органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин в Україні, виявлення проблем у механізмі їх правового забезпечення, а також формулювання пропозицій щодо удосконалення правового регулювання з метою підвищення ефективності управління земельними ресурсами територіальних громад.

Стан опрацювання проблеми. Сучасна правова наука приділяє значну увагу дослідженню місцевого самоврядування як форми реалізації публічної влади та механізму забезпечення прав і свобод громадян. У цьому контексті особливе місце займає вивчення земельних відносин, оскільки земля є не лише економічним ресурсом, а й правовою категорією, що визначає матеріальну основу діяльності територіальних громад. Наукові підходи зосереджені навколо питань організації системи місцевого самоврядування, його правових гарантій, а також співвідношення державних та комунальних інтересів у сфері управління земельними ресурсами.

Окремо слід відзначити позицію Микулець В.Ю., який підкреслює, що тема ефективної реалізації норм земельного права у діяльності органів місцевого самоврядування є однією з найактуальніших як для муніципальних влад, так і для українських правознавців. Дослідник звертає увагу на тенденцію розширення повноважень органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин, що зумовлено активною позицією територіальних громад, євроінтеграційними процесами та викликами, спричиненими російсько-українською війною. Разом із тим, на практиці існує низка проблем: колізії при передачі земель у користування, прогалини у правовому регулюванні договорів оренди чи відчуження земельних ділянок, неунормованість порядку вирішення спорів у сфері землеустрою та реєстрації прав, слабе правове забезпечення контролю за охороною земель, а також неузгодженість взаємодії органів місцевого самоврядування з фіскальними органами у питаннях сплати земельних платежів [1].

Питання конституційних засад права власності на землю територіальних громад нині є предметом активних наукових дискусій, оскільки саме вони визначають баланс між загальнодержавними та місцевими інтересами у сфері землекористування. Досліджуючи конституційні засади права власності на землю територіальних громад, Правдюк А.Л. зазначає, що хоча основні принципи земельних відносин задекларовані у Конституції України, їх реалізація є неповною. Тривалий час територіальні громади були позбавлені можливості розпоряджатися землями за межами населених пунктів, що істотно обмежувало їхнє конституційне право на землю. Лише внаслідок земельної реформи останніх років було прийнято низку важливих нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення повноцінної реалізації цих прав, однак ключовим чинником залишається належне втілення конституційних положень у галузевому законодавстві та практиці його застосування [2].

Актуальність вивчення теми зумовлюється тим, що земельні ресурси безпосередньо впливають на розвиток територіальних громад, формують фінансову основу їхньої діяльності та визначають перспективи місцевого розвитку. Умови воєнного стану, посилення потреби у раціональному використанні землі, зростання ролі місцевого самоврядування у вирішенні питань місцевого значення ще більше підкреслюють необхідність поглибленого дослідження конституційно-правових засад реалізації земельних повноважень.

Виклад основного матеріалу. Концептуальною базою реалізації права власності на землю територіальних громад виступає Конституція України. Так, у статті 13 Основного Закону закріплено, що земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси є об'єктами права власності Українського народу. При цьому від імені народу відповідні права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією [3]. Закріплення такого положення зумовлює потребу у балансуванні загальнонаціональних і локальних інтересів: держава покликана забезпечити стратегічний контроль за використанням земельних ресурсів, водночас територіальні громади мають реальні потреби та інтереси щодо їх безпосереднього використання й управління.

Акумуляючим принципом для реалізації конституційно-правових засад управління земельними ресурсами виступає стаття 19 Конституції України, яка закріплює загальний правовий порядок, відповідно до якого ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством, а органи державної влади та органи місцевого самоврядування зобов'язані діяти лише у межах своїх повноважень і способом, визначеним Конституцією та законами України [3].

У цьому контексті особливої ваги набуває стаття 142 Конституції України, яка визначає матеріальну і фінансову основу місцевого самоврядування. До неї віднесено рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, а також земля і природні ресурси, що перебувають у власності територіальних громад сіл, селищ, міст та районів у містах. Водночас наголошується і на значенні об'єктів спільної власності, які знаходяться в управлінні районних та обласних рад [3]. Таке конституційне положення підкреслює, що земля не лише є економічною цінністю, а й формує основу фінансової самостійності територіальних громад, створюючи матеріальний базис для здійснення їхніх повноважень.

Продовжуючи дослідження конституційно-правових засад повноважень органів місцевого самоврядування, вважаємо за необхідне звернути увагу на Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 143 Конституції України, пунктів «а», «б», «в», «г» статті 12 Земельного кодексу України, пункту 1 частини першої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України. У цьому рішенні Конституційний Суд сформулював принципову правову позицію, відповідно до якої органи місцевого самоврядування, вирішуючи інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції, діють як суб'єкти владних повноважень. Це безпосередньо стосується й земельної сфери, оскільки повноваження рад щодо розпорядження землями територіальних громад, передачі їх у власність чи користування, а також вилучення земельних ділянок кваліфіковані Судом як реалізація владно-управлінських функцій [4]. З огляду на вказане, рішення Конституційного Суду має концептуальне значення для правозастосовної практики. По-перше, воно підтвердило публічно-правовий характер діяльності органів місцевого самоврядування у сфері земельних відносин, що забезпечує передбачуваність та стабільність їх рішень. По-друге, було чітко визначено механізм судового захисту порушених прав фізичних та юридичних осіб, які можуть оскаржувати відповідні рішення чи дії рад в адміністративному судочинстві. По-третє, Суд підкреслив обов'язковість актів органів місцевого самоврядування на території їхньої дії, що посилює їхню роль як суб'єктів владних повноважень.

Водночас необхідно розуміти, що повноваження органів місцевого самоврядування у сфері розпорядження землями та охорони земельних ресурсів не можуть бути зведені до норм одного нормативно-правового акта. Вони становлять результат системного поєднання конституційних положень

та положень галузевого законодавства. Так, стаття 60 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначає право комунальної власності територіальних громад на землю, природні ресурси та інші об'єкти (її доповнює і конкретизує саме, а стаття 33 конкретизує як власні, так і делеговані повноваження виконавчих органів рад у сфері регулювання земельних відносин та охорони довкілля (зокрема, підготовка пропозицій щодо встановлення ставок земельного податку, організація землеустрою, здійснення контролю за використанням та охороною земель, погодження клопотань про спеціальне використання природних ресурсів тощо) [5].

У свою чергу, Земельний кодекс України у статті 12 деталізує компетенцію сільських, селищних і міських рад та їх виконавчих органів у галузі земельних відносин, наділяючи їх правом розпорядження землями комунальної власності, передання земельних ділянок у власність чи користування, їх вилучення, обмеження використання земель та вирішення земельних спорів [6]. Окремий блок нормативного регулювання забезпечує Закон України «Про охорону земель», який у статтях 10-12 визначає повноваження рад різних рівнів у сфері охорони земель, акцентуючи на організації землеустрою, затвердженні відповідної документації та економічному стимулюванні раціонального використання земель [7].

Тому, правовий статус органів місцевого самоврядування у земельній сфері базується на комплексі актів - Конституції України, Законі «Про місцеве самоврядування в Україні», Земельному кодексі України, Законі «Про охорону земель» та інших нормативно-правових актах. Саме їхнє узгоджене застосування формує реальний обсяг владно-управлінських функцій органів місцевого самоврядування і дозволяє забезпечити належне поєднання державних та місцевих інтересів у сфері використання та охорони земель.

У своєму дослідженні І.В. Заїка слушно акцентує увагу на тому, що контроль за використанням та охороною земель є однією з ключових сфер реалізації повноважень органів місцевого самоврядування. Відповідно до статті 187 Земельного кодексу України та статті 6-1 Закону України «Про державний контроль за використанням та охороною земель» виконавчі органи сільських, селищних, міських рад уповноважені здійснювати контроль за дотриманням вимог земельного законодавства. Зокрема, до їхніх функцій належить ініціювання приведення у відповідність рішень з питань земельних відносин, припинення будівництва об'єктів у разі виявлення порушень, звернення до суду з позовами щодо відшкодування шкоди або повернення самовільно зайнятих земельних ділянок, а також інші дії, передбачені законом. Водночас, як справедливо підкреслює науковець, на загальнодержавному рівні відсутній нормативно-правовий акт, який би визначав єдину систему та стандартизував функції і повноваження органів місцевого самоврядування у сфері державного контролю за використанням земель. У практиці ж фактична реалізація контрольних функцій відбувається через локальні нормативні акти органів місцевого самоврядування, що мають обмежений характер і не можуть повноцінно виконувати функцію державного контролю [8].

Окремої уваги потребує питання збору та систематизації інформації про землевласників і землекористувачів, результати перевірок, застосовані санкції та заходи усунення порушень. Запровадження єдиної бази даних на рівні територіальних громад підвищило б ефективність контролю та сприяло б належному моніторингу стану земельних ресурсів [8]. Таким чином, посилення конституційно-правового регулювання у сфері контролю за використанням земель є невід'ємною умовою зміцнення правової основи земельних відносин та підвищення ефективності діяльності органів місцевого самоврядування.

Дехтяренко Ю., аналізуючи новели законодавства у сфері земельних відносин, слушно акцентує увагу на визначальній ролі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення системи управління та дерегуляції у сфері земельних відносин», який у науковій літературі та практиці отримав назву «Земельна Конституція». Масштабність і комплексність цього нормативного акта полягає не лише у кількості змін до чотирьох кодексів та двадцяти двох законів, а й у його концептуальному спрямуванні: від централізованої моделі управління землями – до децентралізованої, де ключові управлінські та контрольні функції передаються безпосередньо територіальним громадам. Запровадження дворівневої системи контролю, закріплення права органів місцевого самоврядування розпоряджатися землями за межами населених пунктів, можливість самостійно змінювати цільове призначення земельних ділянок, а також упровадження цифрових інструментів у сфері землеустрою істотно підвищують правову визначеність та відкритість земельних відносин [9].

Наукове значення аналізованих новел полягає у тому, що вони формують нову конституційно-правову модель земельних повноважень органів місцевого самоврядування, де громади постають як суб'єкти не лише користування, а й управління земельними ресурсами, відповідальні за їх раціональне використання й охорону. Ми цілком поділяємо позицію Дехтяренка Ю. та вважаємо, що прийняті законодавчі зміни є системоутворюючим кроком у становленні реальної земельної

децентралізації, оскільки саме вони забезпечують практичну реалізацію конституційних принципів самостійності та повноти повноважень місцевого самоврядування. Такий підхід дозволяє розглядати територіальну громаду як первинного носія публічної влади у сфері земельних відносин, що відповідає демократичним засадам розвитку України та підвищує ефективність управління ресурсами в інтересах населення.

Важливим аспектом дослідження є чітке розмежування повноважень між органами місцевого самоврядування та органами державної влади. Це питання має подвійний вимір. З одного боку, у контексті євроінтеграційних процесів Україна повинна забезпечити відповідність своїх інституційних механізмів стандартам Європейської хартії місцевого самоврядування [10], що передбачає надання органам місцевого самоврядування достатньої компетенції для самостійного вирішення питань місцевого значення. З іншого боку, в умовах воєнного стану виникає потреба у тимчасовому перерозподілі владних функцій, що зумовлює активізацію діяльності військових адміністрацій, які частково перебирають на себе функції органів місцевого самоврядування.

Показовим у цьому контексті є Висновок Центру експертизи з питань доброго врядування Ради Європи щодо «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» (м. Страсбург, 3 грудня 2024 р., CEMG/PAD(2024)6). У документі наголошується, що попри досягнення у фінансовій децентралізації та передачі громадам значних земельних ресурсів (зокрема 2306,44 тис. га земель сільськогосподарського призначення), залишаються невирішеними ключові виклики. Серед них: відсутність виконавчих органів у районних та обласних рад, нечіткість ролі районів, бюджетні обмеження, дефіцит юридичних повноважень у сфері управління земельними ресурсами, а також загрози, пов'язані з воєнним станом і запровадженням військових адміністрацій. Окремо підкреслюється, що військові адміністрації, хоч і можуть бути виправданим тимчасовим інструментом, водночас становлять відступ від принципів Європейської хартії місцевого самоврядування. Це може мати довгострокові наслідки для процесу децентралізації, якщо їх функціонування не буде чітко врегульоване і обмежене у часі [11].

Хочеться зазначити, що реформа децентралізації, яка стартувала у 2014 році, дійсно, стала однією з найуспішніших в історії України, однак її завершення потребує вдосконалення інституційної архітектури, насамперед у сфері нагляду за законністю рішень органів місцевого самоврядування (ОМС). Відсутність уповноваженого органу, попри вимоги Конституції України та Європейської хартії місцевого самоврядування [12], створює ризики відокремлення місцевої влади від державної політики, що особливо небезпечно в умовах воєнного стану та існування військових адміністрацій. Україна залишається єдиною європейською державою без чіткої системи контролю за актами ОМС.

У європейських країнах такі механізми функціонують давно: у Франції та Італії це префекти, у Польщі - воєводи та рахункові палати, у Німеччині - районні управління, у Швеції - національні агентства. Їхня діяльність не обмежується фіксацією порушень, а включає превентивні заходи, роз'яснення процедур і право зупиняти чи скасовувати незаконні рішення. Центральним кроком до вирішення проблеми виступає законопроект № 4298, що передбачає трансформацію місцевих державних адміністрацій в органи префектурного типу. Нова модель базується на поділі контрольних і санкційних функцій між адміністраціями та судами, що відповідає європейським практикам і зменшує ризики зловживань. Водночас потребують уточнення питання балансу повноважень між рівнями адміністрацій, процедури призначення їх керівників і строки реалізації реформи. Відкладення впровадження нагляду до завершення воєнного стану може мати негативні наслідки для стабільності місцевого управління [12].

Ми вважаємо, що створення дієвої системи нагляду є не лише умовою європейської інтеграції, а й ключовим елементом конституційно-правової структури земельних повноважень. Забезпечення законності у сфері використання та розпорядження землею напряму впливає на ефективність місцевого самоврядування та довіру громадян. Запровадження прозорих, превентивних і збалансованих механізмів контролю дозволить завершити децентралізацію та утвердити нову модель взаємодії державної влади й ОМС, де земельні повноваження виступатимуть системоутворюючим чинником у розвитку місцевої демократії та інтеграції України в ЄС.

Висновки. Конституційно-правові засади земельних повноважень органів місцевого самоврядування засвідчують, що земля є не лише матеріальним ресурсом громад, а й базовим елементом їхньої автономії та політичної самостійності, оскільки через механізми управління земельними ресурсами забезпечується наповнення місцевих бюджетів, підвищення інвестиційної привабливості територій і створення умов для сталого розвитку. Саме цим земельні повноваження відрізняються від інших напрямів місцевого врядування, адже вони поєднують матеріальну основу з реалізацією конституційного принципу народовладдя.

Подальший розвиток цієї сфери визначає завершення процесу децентралізації та консолідацію української державності, адже чітке врегулювання структури земельних відносин здатне усунути

прогалини у компетенції різних рівнів влади, знизити ризики правової невизначеності та посилити довіру громадян до рішень органів місцевого самоврядування, роблячи земельні повноваження стратегічним чинником не лише ефективності місцевої демократії, а й інтеграції України у європейський правовий простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Микулець В. Реалізація норм земельного права у діяльності органів місцевого самоврядування: стан і проблеми. *Наукові перспективи*. 2025. № 7(61). DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-7\(61\)-906-916](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2025-7(61)-906-916).
2. Правдюк А.Л. конституційні засади права власності на землю територіальних громад. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 4. С. 136–138. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-4/31>.
3. Конституція України: від 28.06.1996 № 254к/96-ВР: станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення 27.09.25).
4. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Вищого адміністративного суду України щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 143 Конституції України, пунктів «а», «б», «в», «г» статті 12 Земельного кодексу України, пункту 1 частини першої статті 17 Кодексу адміністративного судочинства України: Рішення Конституційного Суду України від 01.04.2010 № 10-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-10#Text> (дата звернення 27.09.25).
5. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР: станом на 12 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення 27.09.25).
6. Земельний кодекс України : Кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III: станом на 12 верес. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text> (дата звернення 27.09.25).
7. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962-IV : станом на 8 листоп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text> (дата звернення 27.09.25).
8. Заїка І.В. Публічно-управлінські функції органів місцевого самоврядування у здійсненні державного контролю за використанням земель. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 8. С. 281–283. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-8/65>.
9. Дехтяренко Ю. Регулювання земельних відносин в Україні: воєнний стан та післявоєнний період. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Державне управління. 2023. Т. 18, № 2. С. 31–37. DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-9193.2023/18-5/14>.
10. Європейська хартія місцевого самоврядування: Хартія Ради Європи від 15.10.1998: станом на 16 листоп. 2009 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text (дата звернення 27.09.25).
11. Висновок щодо «Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні». URL: <https://rm.coe.int/cemg-pad-2024-6-ua-reform-concept-ukr-final/1680b2b51a> (дата звернення 27.09.25).
12. Україна – єдина держава в Європі без контролю за законністю рішень місцевої влади. Projects. URL: https://projects.liga.net/control_over_the_legality_of_local_government_decisions (дата звернення 27.09.25).